

העברית שלנו

ניבים מספרי כתובים שבמקרא המשמשים בלשון ימינו

↪ חוה דינר

בכוונתי לעסוק במאמר זה בניבים ובביטויים המופיעים בספרי משלי ואיוב שבמקרא ועדיין שגורים בפיו של דובר העברית בימינו או לפחות בכתיבתו. זהו המשך למאמר בנושא דומה, על ניבים בספרי נביאים ראשונים, שהתפרסם בגיליון הקודם (105) של הד האולפן החדש.

מאמרי ידון בצירופי מילים - ניבים - אשר מקורם בספרי משלי ואיוב ומשמשים בלשונו גם היום, אם כי לפעמים בצורה שונה ואף במשמעות הפוכה. הצורה המעודכנת תיקרא כאן וריאנט.

חלק מן הצירופים שמרו על משמעותם המקורית באופן מדויק. כאשר יש שינוי משמעות הוא ייקרא כאן תזוזה או נדידה סמנטית.¹

ניבים וביטויים בספר משלי

אנו מוצאים בספר משלי ביטויים מוכרים לנו מאוד:

לחמוד לצון (א, 22). במקור זהו ביטוי שמשמעו מעשה שלילי. הלץ² החומד (אוהב) לצון הוא אדם רע הלועג לדבר ה' ומעקם את דבריו בכוונה תחלה. בעברית המודרנית 'חומד הצון' הוא אדם האוהב בדיחה טובה והוא בעל חוש הומור. לעיתים הוא מתבדח על חשבון הזולת מתוך רצון להקניט, אך ברוח טובה.

מוסר השכל (א, 3) ביטוי מוכר מאוד. 'לקחת [או: ללמוד] מוסר השכל' משמעו ללמוד מדות טובות בדרך התבונה והשכל ולא דווקא בדרך החיקוי או השינון. היום

1 מבחינת תצוגת המובאות: לא הקפדתי על מיקוף המילים כפי שהוא במקור וגם לא על הכתיב החסר. בניב עצמו יצוין הפסוק המקראי במספר. בטקסט ובהערות הפסוק יצוין באות.
2 השורש הוא לוץ או ליץ. משמעותו: דיבור משונה, מעוקם, 'נלוז'. ראו: מושב לצים, תהלים א, פסוק א. 'מליץ' הוא אדם המשנה את השפה המקורית, כלומר מתרגם (ראו בראשית מ"ב, פסוק כ"ג - 'המליץ בינותם'). הביטוי 'מליץ ישר' משמעו 'סגור'. בהוראה שלילית השורש מופיע, למשל, בפסוק 'זדים הליצוני עד מאד' (תהלים קיט, פסוק נא), משמע 'דיברו אלי דברי לצון וכפירה'. גזירה תניינית לשורש מל"ץ - להמליץ, כלומר לדבר טובות על אדם או על סחורה. אנו רואים כי המשמעות נדדה 180 מעלות: מדיבורים קשים ומסולפים - לדיבורים נעימים וערבים; שלא לשכוח את הליצן החביב.

משתמשים בביטוי בהוראת מסקנה הגיונית (בנוגע לענייני מוסר או עניינים אחרים) ממסר כתוב או בעל פה (The moral of the story באנגלית).

לך ושוב (ג, 28). ביטוי זה לא שינה את משמעותו כמלוא הנימה - ממש תמצית הביורוקרטיה בשתי מילים! בשנות המדינה הראשונות, כאשר המדינה אמנם הייתה בחיתוליה אבל הביורוקרטיה הייתה כבר בעיצומה, הסיסמה במשרדים הייתה: תבוא מחר! - גם אם הפקיד היה יכול לפתור את בעייתו של האזרח הפונה עוד באותו היום. הפסוק המלא הוא: 'אל תאמר לרעך לך ושוב ומחר אתן - ויש עמך!'

לזות שפתיים (ד, 24) במקור המשמעות של ביטוי זה הוא דיבור שיש בו סילוף האמת, שלא לומר שקר. המקבילה בפסוק הוא: עיקשות-פה.³ כבר רש"י ראה בביטוי מובן של דיבה, לשון הרע והוצאת לעז. היום משתמשים בביטוי אך ורק במובן של 'דיבה, לשון הרע', שאינו בהכרח שקר. הביטוי היום - רק בשימוש ספרותי או 'גבוה' ומשמעותו היא: 'השמצה', 'דברי רכיל'. המשמעות של הניב עברה הליך לשוני-מנטלי של הצטמצמות, מן הרחב אל הצר. יצוין שהצורה הנפרדת של הנסמך היא לזות, בל' קמוצה.

מתק שפתיים (טז, 21). במקור המשמעות היא דברי נועם: 'ומתק שפתיים יוסיף לקח' (יט, 21), כלומר איכות הלמידה תשתפר לעין ערוך אם המורה יסביר את דבריו בלשון נעימה לאוזן.⁴ אך בספרות התחייה (מנדלי, טשרניחובסקי) הביטוי כבר משמש במובן של חנופה, אמירת דברים נעימים כדי למצוא חן בעיני שומעם או כדי להציג את הדובר כאדם נעים או מוסרי יותר מכפי שהוא באמת.

איש רעים להתרועע (יח, 24). המובן המקורי אינו חיובי כפי שהוא בשימוש ימינו. היום הוא חל על אדם נעים וחביב, המתחבר בקלות, ויש לו חברים רבים. המשמעות המקורית היא: אדם המפתח קשרים חברתיים שטחיים ולא יותר מדי מחייבים. יש הטוענים שהמשמעות היא קיצונית יותר והיא מגיעה אף למשמעות שלילית: קשר עם אדם כזה תוצאותיו רעות כי הוא עלול להרע לזולתו (השורש רע"ע = רע, רעוע), אין לסמוך עליו. לפי המשך הפסוק מתברר שההפך ממנו הוא חבר אמתי, שהוא אף יותר אוהב מאח. כמו שנאמר במקום אחר במשלי: 'טוב שכן קרוב מאח רחוק' (כז, 10).

חיבוק ידיים (ו, 10) אפס מעשה, עצלות. מקובל לומר: 'לשבת בחיבוק ידיים'. לא חל בימינו כל שינוי במשמע.

3 השורשים לז (גזרת ע"ו) ולעז (גזרת השלמים) קרובים מאוד זה לזה. להלעיז - להוציא דיבה. עיקש משמעו 'מפותל, לא ישר' (עיקש ופתלתול, דברים פרק לא, פסוק ה).

4 מתוק במשמעות נעים: 'ומתוק... האור לעיניים' (קהלת יא, פסוק ז).

טמן ידו בצלחת (יט 24, כו 15) - לא עשה דבר, נמנע מלפעול. יש הסבורים שהצלחת כאן היא כלי אוכל כמו קלחת (בחילופי צ' וק'). קרוב יותר לוודאי שמדובר בכיס הבגד ('צלחת בגדו'). השורש צל"ח פרושו חציה, חיתוך, ו'צלחת' היא, אם כך, חיתוך בבגד, שאדם יכול לשים בו את ידו. שקע כזה הוא בדרך כלל כיס, אשר ניתן לשים בו גם חפצים קטנים. הביטוי נמצא בימינו בשימוש בעיקר על דרך השלילה: 'לא טמן ידו בצלחת' - לא נמנע ממעשה, לא התעצל, הראה פעילות.

מה ילד יום (כ"ז, ו) - מה יקרה בעתיד הקרוב. דימוי נפלא, בעיני: כאילו היום 'יולד' את האירועים שיתרחשו בו; אין לדעת מה ייוולד...

קר-רוח / יקר-רוח איש תבונה (יז, 27). במקור יש קרי וכתבי. כידוע, המסורה מבחינה לגבי מילים מסוימות במקרא בין הצורה הכתובה שלהן לבין אופן הקריאה. ההבדל הוא לרוב זעיר. לפי הקרי במקום זה, מדובר ב'קר-רוח' - חכם מאוד. לפי הכתיב מדובר ב'קר-רוח'. 'קר-רוח' הוא אדם העושה את מעשיו במחשבה, בריכוז ובכבוד ראש (המילה 'קר' פרושה כבוד). שני הביטויים אינם רחוקים אפוא כל כך זה מזה. היום אנו אומרים 'קר רוח' או 'נהג בקור רוח', כלומר ללא מעורבות רגשית, תוך שיקול תבונה. ביטוי זה משמש בעיקר לחיוב.

חסר לב (יז, ו, ויש עוד מופעים של ביטוי זה בספר משלי - כולם באותה משמעות). במקור זהו אדם טיפש, חסר דעת, משום שהלב נחשב בימי קדם כמקור החוכמה והדעת. בימינו, כאשר הלב מוחזק, לפחות בדיבור הרווח, משכן הרגש, אדם חסר לב הוא אכזר, חסר רחמים.

כמדקרות חרב (יב, 18). 'בוטה כמדקרות חרב', משמע אומר דברים פוגעים ומעליבים הפוצעים את נפש השומע כמו דקירות החרב.

נתן בכוס עינו (כג, 31). חובב אלכוהול, שותה לשוכרה. ביטוי ציורי ולא-אחת גם שימושי במחוזותינו.

מעלים עינו (כח, 27) - מתעלם בכוונה (בימינו השימוש הוא בדרך כלל בלשון יחיד: 'מעלים עין'). במשלי השימוש בביטוי הוא במשמעות שלילית, הוא היפוכו של 'הנותן לרש אין מחסור'. ביטוי זה אינו ייחודי לספר משלי, והוא מצוי במקומות נוספים במקרא. המשמעות יכולה להיות פשוט לא לשים לב, להתעלם ממהו (ראו ויקרא כ, פסוק 4).

מוקיר רגליים (כה, 18). 'מכבד' את רגליו, כלומר נמנע מלבוא תכופות למקום מסוים או ממעט בביקורים במקום מסוים. בימינו יש לביטוי זה פרשנות מוחלטת: להימנע מלבוא לחלוטין, לא לבוא כלל למקום מסוים. במקור המשמעות מתונה

יותר: לבוא לעתים רחוקות, יקרות. כאשר אתה בא לעיתים רחוקות לבית חברך - מכבדים אותך יותר מאשר כשאתה נוהג לבקר ביקורים תכופים מדי ועלול להיפך למעמסה, כדי כך שיקלו בכבודך.

לא לעולם חוסן (כז, 24). הכוח והשררה אינם דבר נצחי, יש נפילות מכאיבות גם לדמויות ציבוריות נישאות או לאנשים בעלי עוצמה ומעמד! לעתים נאמר בלשון איום ואזהרה למי שמשתמש באופן לא ראוי בכוחו או במעמדו או מתגאה בהם יתר על המידה.

לועג לרש (יז, 5). שם העצם הוא 'לעג לרש'. במקור: לעג ובוז בצורה מילולית כלפי העני על ידי מתן עלוב, או דיבור משפיל כלפי אדם שולי ונחות. בלוויה נוהגים לכסות את הנפטר בטלית ללא ציציות, כדי לא 'ללעוג לרש', הנפטר, שהרי המת כבר איננו יכול לקיים מצוות, בעוד הנוכחים החיים הם בעמדת עליונות, מבחינה זו, ביחס אליו. גם כיום השימוש בביטוי הוא על ידי מעשה ולא דווקא על ידי דיבור: קיום מעט מאוד מן המובטח, או מעשה זעום במציאות קשה ונצרכת.

שמח לאיד (יז, 5). שם העצם: 'שמחה לאיד', כלומר גילוי שמחה למשמע או למראה אסונו של הזולת. שני הביטויים האחרונים הם גילויים חיצוניים שליליים של רגשות. המשמעות שלהם לא השתנתה. ראוי להזכיר כאן את הפסוק הידוע המופיע גם בספר משלי כד, פסוק יז: בנפול אויבך אל תשמח.

התגלע ריב (יז, 14). השורש גל"ע ניתן לפרשו באופנים שונים. יש אומרים שהוא קרוב לשורש גל"ה,⁵ כלומר גילוי, ויש אומרים שמשמעו קשה, כמו גלעין, החלק הקשה של הפרי. השימוש המודרני של הפועל התגלע התרחב גם למושאים אחרים, דומים באופיים, כגון התגלעה בעיה, התגלע קושי (ביטויים שהתיישנו).

הון עתק (ח, 18). עתק - בצרה דווקא, משמע עבה וגדול. הון עתק - הון גדול. משום מה נוטים לבטא: עתק - בקמץ.⁶ שתי הצורות מופיעות במקרא.⁷

מתן בסתר (כא, 14) במקור קרוב לוודאי שמדובר בשוחד הניתן לשופט 'מתחת השולחן' כדי שיטה את הדין לטובת המשחד. מדובר אפוא בתופעה שלילית, כפי שאפשר ללמוד מן ההקשר. מתי נהפך המובן למעשה חיובי של צדקה, שהנתן

5 במסגרת תאוריית השורשים הדו-עיצוריים קרובי המשמעות, כאשר העיצור השלישי נותן משמעות מיוחדת לשורש, אפשר לטעון שישנה קבוצה של שישה שורשים שהמשותף להם הוא דיבור קשה ורע: עלל, עלג, עלב (בלשון חז"ל בלבד; במקרא: לעב) לעג, לעז, גלע. לפיכך פירושו של 'התגלע ריב' עשוי להיות פֶּרֶץ ריב המלווה במילים קשות.
6 גם דיבורי גאוה ורהב: יצא עתק מפיכם (שמואל א פרק ב, פסוק ג). ראו ההערה הבאה.
7 בשלושה מקומות בתהלים המילה 'עתק' מופיעה בקשר ל'דיבור' (צד, פסוק ד; עה, פסוק ו; לא, פסוק יט).

אותה נשאר באלמוניותו? כבר בברית החדשה⁸ אנו מוצאים אמרה המצדדת בעשיית צדקה בסתר.

מודה ועוזב (כח, 13). ביטוי לחזרה בתשובה, הכוללת הודאה בחטא ועזיבת הדרך הלא רצויה. 'מודה ועוזב ירוחם', כלומר ייסלח לו.

מכל משמר (ד, 23). 'לשמור מכל משמר'. בימינו 'משמר' הוא פעולת השומר או הגוף השומר עצמו,⁹ בעוד במקור 'משקר' הוא דווקא החפץ שעליו יש לשמור. לכן 'לשמור מכל משמר' היה בלשון המקרא: לשמור על חפץ מסוים יותר מאשר על שאר החפצים הטעונים שמירה. היום הכוונה היא פשוט 'שמירה מעולה'.

יפח כזבים (יד 5, 25) - לפי מילון אבן שושן,¹⁰ יפח הוא פועל במשקל קטל של בניין קל. אבל יש גם דעה שהמילה יפח הוא 'עד' (עד שקר, ראו תהלים כז, 12: 'כי קמו בי עדי שקר ויפח חמס'). אם אכן נקבל את הפירוש של יפח - להפיח (שורש יפח או פו"ח, שהוא קרוב לשורש: נפ"ח - להכניס רוח, אוויר), נקבל ביטוי ציורי: לפזר בעוצמה שקרים בחלל האוויר.

ניבים בספר איוב (מבחר בלבד)

מספר הניבים הייחודיים לספר זה, אשר נכנסו בצורה זו או אחרת לעברית המודרנית, גדול אף יותר ממה שקיבלה לשוננו העכשווית מספר משלי. סקירה מדוקדקת מעלה מספר הקרוב לארבעים. במסגרת זו אתייחס אל הניבים הרווחים ביותר בלשון ימינו.

לא ניכר שוע לפני דל (לד, 19) - התייחסות שווה בדין לבני כל המעמדות, ללא משוא פנים וללא אפליה.

אצעק חמס (יט, 7) - אדם הזועק כי נעשה לו עוול, במשפט או בכל מצב אחר, או שנעשה עוול לאדם אחר, לא 'לצועק' עצמו. מופיע היום בכל הגופים והזמנים הדקדוקיים.

העשו לבלי חת (מא, 25) - אדם ללא פחד. במקור 'עשו', היום מקובל 'עשוי ללא חת'.

אחד מני אלף (לג, 23) - אדם מיוחד מאוד, אישיות נדירה.

יהלוך עליו אימים (כ, 25) - מפחיד מישהו בצורה קיצונית, מטיל עליו אימה, אולי כדי להרתיעו ממעשה או התנהגות לא רצויים למאיים. הצורה 'אימים' אינה שכיחה

8 מתי, פרק 6.

9 כמו ב'המשמר יעבור לדום!', 'משמר הלילה'.

10 בערך 'כזב'.

בעברית היום, אבל נתקלים בה בביטויים כמו 'אימי המלחמה'. היום עבר הניב מבניין קל לבניין פיעל - מהלך אימים, ומוכר בכל הזמנים והגופים ובשני המינים הדקדוקיים.

ישביעני ממרורים (ט, 18) קָרַר את חיי (או כל נושא ומושא שונה). בימינו הביטוי מקובל לא בצורת 'ממרוּרים' אלא 'מְרוּרים', רבים של קָרוּר, דהיינו עשב מר.

מוליך שולל (יב, 17, 19) - היום במשמעות: עשיית מרמה, גניבת דעת. הנביא מיכה¹¹ מקונן 'אילכה [אלך] שולל וערום'. פירוש המילה 'שולל' כאן הוא משולל נעליים, יחף כמו: של נעלך מעל רגלך.¹² הולכת השולל בספר איוב שונה במקצת ומובנה שלילת הדעת, בלבול החכמה של היועצים והשופטים. המילה שולל מזכירה את השלל, הנלקח במלחמה.

עלה נדף (יג, 25) אדם מושפל ונרדף, מפוחד ('רועד כעלה נידף'), כמו עלה שניתק בכוח הרוח מן העץ ונפל ארצה.

כסף תועפות (כב, 25) הרבה כסף, הון תועפות (כמו הון עתק שבמשלי ח, פסוק יח). המילה תועפות היא משורש יפ"ע (בחילוף העיצורים) = נראה גבוה (כמו הופעה, תופעה). 'תועפות ראם' - קרניים גבוהות ומרשימות (ראו במדבר כג, 22).

אם לשבט... אם לחסד (לו, 31) - לרע או לטוב. שבט הוא מקל שבו חובטים או מענישים, וחסד הוא - בהקשר זה - זכייה בטוב, הנאה מטוב. יש להניח כי שתי המילים הצטרפו בניב אחד בגלל הדמיון הצלילי שבתנועות, אמנם לא בעיצורים, כך שאין כאן אליטרציה גמורה כזו שבביטויים: משפט ומשפח, דת ודין, חן וחסד, מן הפח אל הפחת.

כוחו במותניו (מ, 16) - עדיין במלוא כוחו - הגברי, או בהשאלה: כוח נפשי ורוחני.

קשה יום (ל, 25) - אדם הסובל מדוחק חומרי, מתקשה להשתכר כדי פרנסתו.

הצעות דידקטיות

ניתן להורות את הניבים הללו על בסיס חלוקתם לשלוש קבוצות: בין אדם לחברו, בין אדם לציבור או לרשות ובין אדם לעצמו.

11 מיכה פרק א, פסוק ח.

12 יהושע פרק ה, פסוק טו, ובשינוי קל: שמות פרק ג, פסוק ה.

'בין אדם לחברו': ניתן לקבץ חלק גדול מן הניבים תחת 'גג' התחום הבין-אישי. דוגמאות:
לעג לרש, שמחה לאיד.
לקבוצת **התחום הציבורי** שייכים הניבים: לא לעולם חוסן, לא ניכר שוע מפני דל.
קבוצה שלישית היא **בין אדם לעצמו**: כאן יש מקום לדיון עם התלמידים: אלו תכונות אופי רצויות על האדם לאמץ? מה יעשה אותו 'אחד מני אלפי?': כוחו במותניו, קר רוח, עשוי ללא חת?

ספרות עזר

קונקורדנציות לתנ"ך - שלמה מנדלקרן, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ט.

המילון החדש - שלמה אבן שושן, מהדורת 2003.

Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew language for Readers of English*. Jerusalem and Haifa: Carta, 1987.

תנ"ך [עם פירוש] **דעת מקרא**, ספרי משלי ואיוב - סדרה בהוצאת מוסד הרב קוק.

מנחם מורשת, גלגולי משמעות של ניבים ושל צירופי לשון שמקורם במקרא. **לשונו לעם**, יח (תשכ"ז): 145-192.